

13-nji tema: **Türkmen Türkçesinde birleşik cümleler** (Türkmen dilinde goşma sözlemler)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Goşma sözlemler.

Birden fazla yargının bir araya gelerek anlam ve şekil ilişkileri olan basit cümlelerin dizisine Goşma Sözlem (birleşik cümle) denir.

Türkmen dilinde Goşma Sözlemlerin kendi yapısına göre iki büyük grubu vardır:

- 1.Düzmeli Goşma Sözlem
- 2.Eyerjeňli Goşma Sözlem

Düzmeli Goşma Sözlem. Bağlama edatları ile bir birine bağlanmış basit cümleler topluluğudur.

- ✓ Bahar geldi, daýhanlar ekişe başladylar. [,]
- ✓ Bahar geldi we daýhanlar ekişe başladylar. [we]
- ✓ Bahar geldi weli, daýhanlar ekişe başladylar. [weli]
- ✓ Bahar geldi, emma daýhanlar ekişe başlamadylar. [emma]
- ✓ Bahar geldi, ýöne daýhanlar ekişe başlamadylar. [ýöne]
- ✓ Bahar heniz gelmedi, ýogsam daýhanlar ekişe başlardylar. [ýogsam]
- ✓ Bahar heniz gelmedi, bolmasa daýhanlar ekişe başlardylar. [bolmasa]

1941-nji ýyldaky kitapda goşma sözlem hakynda şeýle maglumatlar berilýär.

§ 28. Гошма сөзлемиң хиллери.

Бир нәче өзбашдак (йөнекей) сөзлемлерден дүзүлип, тутушлыгына бир гошма, чылшырымлы пикири аңладян сөзлеме гошма сөзлем дийилйәр.

Сөзлейән адам бир нәче бир-бирине йыгы багланышыклы болан өзбашдак пикирлери бирден аңлатжак боланда ве шол өзбашдак пикирлериң өзара бир-бирлери билен арагатнашыкларыны гөркезжөк боланда, диңлейжи аңсатлык билен дүшүнсин үчин, гошма сөзлеми уланяр.

Гошма сөзлеми эмеле гетирйән айры-айры йөнекей сөзлемлериң араларындакы арагатнашыгың ве шоның билен бирликде багланышыгың үйтгөшикликгине гарап, гошма сөзлеми икә бөлмек болар.

Бир хили гошма сөзлемде оның ичиндәки айры-айры йөнекей сөзлемлериң хер хайсы маны тайындан өзбашдак, ягны бири бейлекисинден асылы болмаяр. Шунуң нетижесинде ол өзбашдак сөзлемлериң санларының көпелмеги я азалмагы гошма сөзлемиң дүзүлишине тәсир этмейәр. Мундан башга-да ол хили гошма сөзлеми эмеле гетирйән йөнекей сөзлемлериң хер бирини екелигине хем уланмак боляр. Башга хили әдип айданда, ол хили гошма сөзлеми эмеле гетирйән сөзлемлериң араларындакы багланышыгы гөркезйән отурлары ве баглайжы көмөкчилери айрып, хер бириниң соңына нокат гойсак хем боляр.

Меселем:

1. *Мен окаярын, эмма Жерен сурат чекйәр.*
2. *Мен яңы ызыңдан гыгырдым вели, сен эшитмедияң.*
3. *Өтен агшам бирден хова булутлашды-да ягыш ягмага башлады.*
4. *Бикөжик отыр, өзгелер ятыр.*

Ёкардакы гошма сөзлемлериң хер биринде шолары эмеле гетирйән йөнекей сөзлемлериң арасындакы баглайжы көмөкчи сөзлери ве отурлары айырсак, ол йөнекей сөзлемлериң хер хайсы өзбашдак уланылып билерлер. Биринжи гошма сөзлемдәки эмма икинжидәки вели сөзлериңиң, үчүнжидәки да көмөкчисини, дөрдүнжидәки отуры айырсак, оларың хер биринде өзбашдак уланылмаклары хем мүмкин болан ики саны йөнекей сөзлемиң бардыгы белли боляр.

Меселем:

1. *Мен окаярын. Жерен сурат чекйәр.*
2. *Яңы мен ызыңдан гыгырдым. Сен эшитмедияң.*

Düzmeli goşma sözlem hakynda 1941-nji ýyldaky kitapda şeýle maglumatlar berilýär.

§ 29. Дүзмели гошма сөзлем.

Бир-биринден асылы болмадык ве хер бири өзбаш-
дак уланылмагы мүмкин болан йөнекей сөзлемлерин
тиркешишип гелмеклеринден эмеле гелен гошма сөзле-
ме дүзмели гошма сөзлем дийилйәр.

Дүзмели гошма сөзлемдәки айратын йөнекей сөзлемлерин
араларындакы арагатнашык ве багланышык эдил дендеш агзалы
йөнекей сөзлемдәки ялыдыр. Шоның үчин хем дүзмели гошма
сөзлемде-де дендеш агзалы сөзлемдәки ялы, отур ве баглайжы
көмекчи сөзлер гелип билерлер. Йөне дүзмели гошма сөзлеми
эмеле гетирйән йөнекей сөзлемлерин хер бириниң айратын эеси
ве айратын хабары болмагы шертдир. Шол тарапдан хем олар
дендеш агзалардан тапавутланярлар, чүнки дендеш агзаларын
хеммеси бирликде я бир сөзи (йөнекей сөзлемиң белли бир аг-
засыны) айыклайярлар, я-да хеммеси белли бир сөз тарапындан
айыкланярлар.

Меселем:

Мен өйимизе барярдым вели, сени гөрдим-де дурыбердим.
(Дендеш хабарлы йөнекей сөзлем. Сөзлейән адамың эден ишле-
ри саналяр, ягны: *барярдым, гөрдим, дурыбердим.*

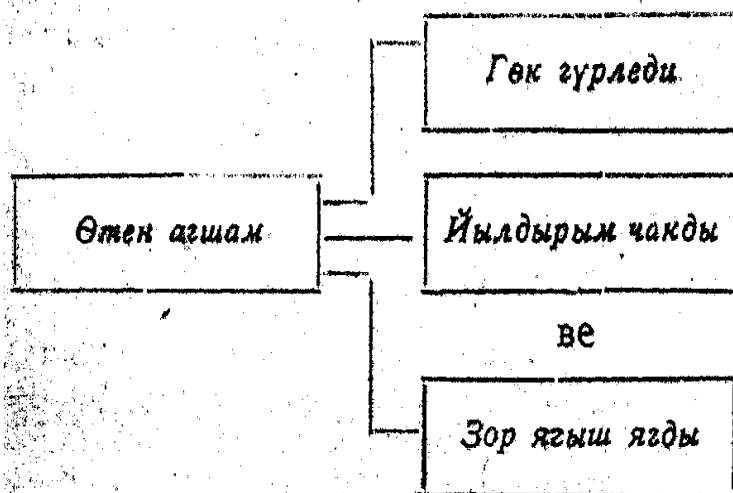
Düzmeli goşma sözlem hakynda 1941-nji ýyldaky kitapda şeýle
maglumatlar berilýär.

Өтен агшам гөк гүрледі, йылдырым чакды ве зор ягыш ягды.

Bu sözleme ýakyndan seredenimizde şeýle ýagdaýlary görüp bileris:

- ✓ Wakanyň bolup geçen wagty: **öten agşam**
- ✓ Öten agşamda bolan birinji waka: **gögüň gürlemeği**
- ✓ Öten agşamda bolan ikinji waka: **ýyldyrymyň çakmagy**
- ✓ Öten agşamda bolan üçünji waka: **ýagşyň zor ýagmagy**

Bu sözlemiň shematik görnüşi şeyledir:

1. Өтен агшам гөк гүрелди.

2. Өтен агшам йылдырым чакды.

3. Өтен агшам зор ягыш ягды.